

УДК 528.9

Дудун Т. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТОПОНІМИ НА СТАРОДАВНІХ КАРТАХ

Розглянуто питання дослідження географічних назв (їх етимології, напису та перекладу). Визначені етапи створення стародавніх картографічних креслень.

Ключові слова: топонім, карта, історія, Україна.

Актуальність теми. Дослідження назв географічних об'єктів має велике значення при розробці питань історичного краєзнавства. Важлива роль стародавньої топоніміки пояснюється історичною обумовленістю виникнення, зміни, та зникнення історичних назв. Ця загальна для

топоніміки риса відображена в їх приналежності та смислового значенні, тобто етимології. Кожна історична епоха має свій "топонімічний словник", тому що для кожного етапу суспільства були притаманні свої закономірності та особливості найменування географічних об'єктів.

Аналіз сукупності назв географічних об'єктів дозволяє окреслити ареали розселення в минулому окремих народів та етнічних груп, встановити приблизний вік поселень, рід занять їх мешканців. Крім того, в назвах населених пунктів можна знайти відображення ідеології держави, на території якої вони розташовані [6].

Виклад основного матеріалу. Старовинні карти, що містять повне або часткове зображення України, збереглися у невеликій кількості. Їх призначення, масштаб, точність, територіальне охоплення, зміст і топонімічне навантаження різноманітні. Серед них знаходимо креслення й креслярські книги, плани, карти й атласи, що охоплюють території від окремих земельних угідь до країни в цілому, вони мають вузькоспеціальне або загальногеографічне призначення, майже "німі" та дуже навантажені підписами.

З погляду топоніміки доцільно виділити в історії картографії наступні етапи. Перший етап – охоплює період до XV століття включно. Цей етап характеризується створенням карт за даними отриманими від розпитів місцевого населення. Топонімічне навантаження таких карт невелике, значний відсоток назв не ідентифікується з більш пізнішими. До другого етапу може бути віднесене XVI століття, коли з'являються іноземні карти Русі, що були складені на місцевих матеріалах. Навантаження підписами таких карт значно вище, причому назви більш правдоподібні. Третій етап включає XVII – початок XVIII століття. Від цього періоду збереглися численні креслення. Відображені на них назви записано переважно зі слів "знаючих людей" – землепрохідців. Більша частина назв відбиває місцеву вимову, хоча передача іншомовних назв найчастіше досить далека від оригіналу. Відсоток нереальних назв порівняно високий. Нарешті, з розвитком у XVIII столітті знімальних робіт, у Росії починається четвертий етап. Основним методом встановлення назв стає запис на слух, що виконується топографом безпосередньо в полі [3].

Топонімія карт до XVI століття. Карти різного територіального охоплення, масштабу й змісту, що зображують головним чином окраїнні простори України і Росії, відомі з перших століть нашого часу. Серед них є карти Світу й Азійської Сарматії (рис.1) з "Географії" Птоломея, а також римська дорожня карта IV століття, відома за назвою "Пейтінгерова таблиця" (рис.2).

Велике топонімічне значення має опис Скіфії, складений Геродотом. Він є першим таким описом, що дійшов до нас. Складений частково за особистими спостереженнями, але головним чином за розповідями

Рис.1. Карта "Азійської Сарматії"

місцевих грецьких колоністів. Характеристику скіфських річок Геродот починає з Істра, що "тече через всю Європу, починаючись у землі кельтів". Він вважає р. Істру найбільшою з відомих річок, до того ж завжди повноводною, улітку й узимку. Після Істри найбільша ріка – Борисфен. Геродот правильно вказує, що тече він з півночі, але нічого не говорить про дніпровські пороги, отже, не знає про них. "Біля моря Борисфен – вже потужна ріка. Тут до нього приєднується Гіпаніс (Південний Буг), що впадає в той самий (Дніпровський) лиман". (Гіпанісом чорноморські греки називали також Кубань.)

Лісова область Гілея була сусідкою лівого берега нижнього Борисфена. До неї жили скіфи-хлібороби, за нею – скіфи-кочівники, що займали територію до сходу на 10 днів шляху до р. Герра (Кінська). За нею, по Геродоту, лежали землі наймогутнішого племені скіфів – царських. На півдні їхня територія досягала Криму, а на сході – р. Танаїсу (Дону), що тече з півночі "з великого озера" і яка впадає "у ще більше озеро" Меотіда (Азовське море); Геродоту відома й основна притока Дону – Сіргіс (Сіверський Донець). Біля Дону закінчувалася країна, заселена скіфами. За Доном жили, по Геродоту, савромати (сармати), за мовою, як тепер доведено, родичі скіфів: ті й інші належали до північно-іранської мовної групи. Сармати займали степ, починаючи від гирла Дону, у напрямі до

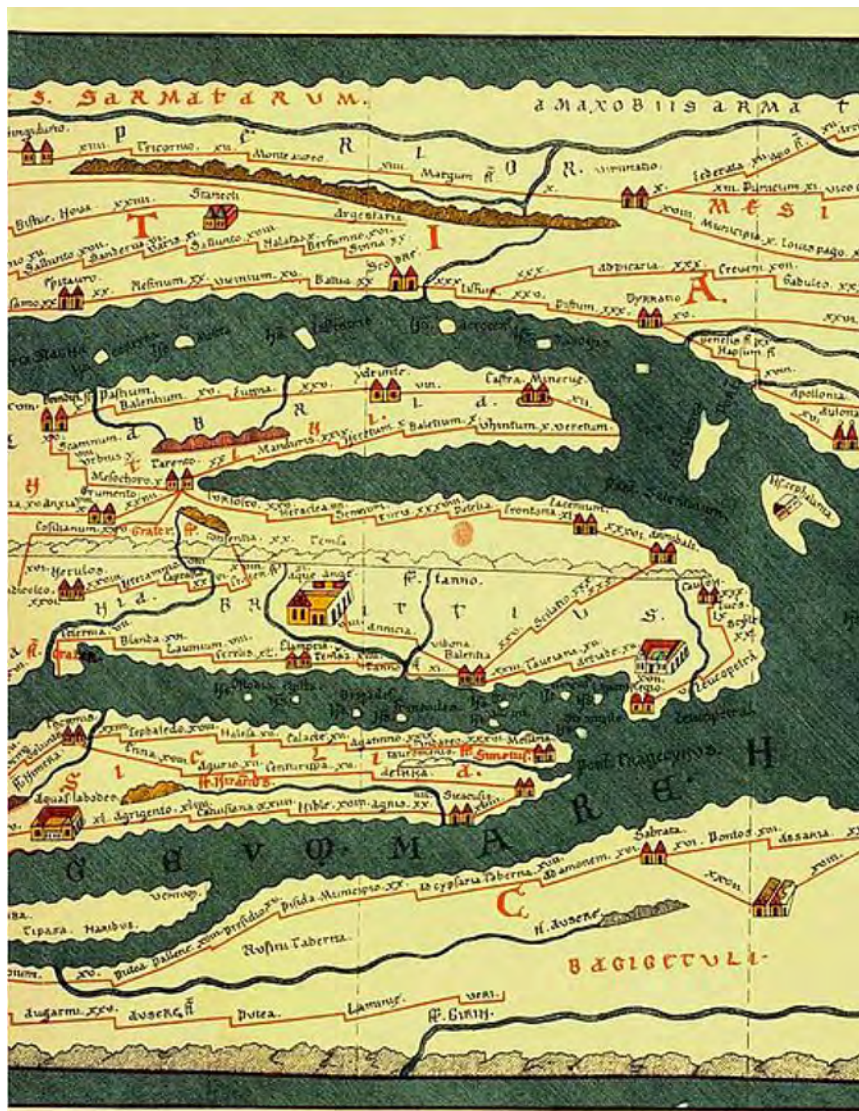

Рис.2. "Пейтінгерова таблиця"

півночі [2].

В порівнянні з картами античних авторів у великій кількості до нас дійшли середньовічні карти: Ідрісі (1154 р.), Маріно Санудо (1306 р.), Піццигани (1367 р.), Борджія (1430 р.), Б'янко (1436 р.), Фра-Мауро (1459 р.).

Автори цих карт при зображенні українських земель опиралися на досить недосконалі картографічні джерела, які були в їхньому розпорядженні, і на географічних відомостях, отриманих з розповідей мандрівників. Природно, що такі карти характеризувалися крайнім схематизмом зображення з дуже незначною кількістю назв, для багатьох з яких встановити сучасні відповідники є неможливим. Як топонімічне джерело такі карти можуть мати лише обмежене застосування. Звичайно вони дозволяють виявити тільки середньовічні назви окремих великих об'єктів, та й то лише в тих випадках, коли вдається співвіднести зображення й положення цих об'єктів зі змістом сучасних карт.

Карта Світу мавританського картографа Абу-Абд-Аллах Мохаммеда Ідрісі (1099-1166рр.) датується 1154 р.. Ця карта мала досить значні розміри (300x147 см) і містила 2500 назв, тобто мала навантаження в 5-6 назв на 1 дм². Аркуші карти, що відносяться до території Східно-Європейської рівнини досліджувалися Б.А.Рибаківим (1952 р.). Він транскрибував назви й привів до них сучасні відповідники: р. Атіль – Біла, Кама; р. Нартагу – Нарва; Галіція – Галич; Берислав – Переяслав; Киуа – Київ і т.д.. Деякі назви карти не піддаються ідентифікації: оз. Термі, оз. Ганун, р. Шерві.

Іноземні карти XI- XV століть у топонімічному відношенні становлять різну цінність. На одних з них, як, наприклад, на карті Маріно Санудо (1306 р.), є лише дві назви, що відносяться до Східної Європи (Рутенія й Скіфія), на інших, як на карті Фра-Мауро (1459 р.), кількість підписів значно більша, але всі ці карти в топонімічному відношенні важко досліджувати.

Топонімія карт XVI століття. У Російській імперії картографічні роботи розгортаються з XVI століття, коли починається складання креслень окремих міст, повітів, укріплених ліній і великих областей. Досить часті випадки вивозу російських креслень за кордон і використання їх іноземними авторами призвели до того, що в XVI столітті поряд зі збільшенням кількості карт, що відображають окремі частини Росії, вперше з'являються іноземні карти, присвячені Московщині в цілому. Серед них карти Вальдземюллера (1507 і 1516 р.р), Аньезе (1525 р.), Віда (1542 р.), Монстера (1544 р.), Герберштейна (1546 р.), Меркатора (1594 р.). Ці карти досить достовірні. Вони мають значне навантаження підписами назв і становлять безсумнівний інтерес для топонімічного дослідження. Цінність цих карт як топонімічних джерел підвищується тому, що російські оригінали, які були використанні при їх складанні, не дійшли до наших днів.

Кarti Мартіна Вальдземюллера складені із залученням новітніх для того часу даних – карт Клавдія Клавуса північних районів і генуезьких та каталонських портоланів. Карта 1516 р. містить досить багато географічних назв, які ще не піддавалися топонімічному аналізу. При цьому вони досить

цікаві. Наприклад, на цій карті одна Волга впадає в оз. Ільмень, інша – у Балтійське море, а в Каспійське море впадає р. Ра. Це підтверджує відому думку про одночасне співіснування назв Ра й Волги в різних місцях цієї річки, а також дає підстави припускати загальне джерело назв Волга та Волхов, що є більш пізніми фонетичними варіантами єдиної первинної форми.

Карта Російської держави Антонія Віда, складена в 1542 р. за участю вихідця з Росії І. В. Ляцького, цікава тим, що на ній назви всіх об'єктів підписані двічі – на російській мові й латинськими буквами. Таким чином, ця карта є найбільш стародавньою із збережених карт, що містять російські підписи назв. Зокрема, на всьому протязі Волги наводиться підпис Волгарічка. Значна частина латинських назв полонізована: Schmolentz, Dzwina, Widedpszki, Drogobusth, Wollodzea, Pezskoff.

Карта Сигізмунда Герберштейна, складена в 1546 р. з використанням матеріалів, зібраних автором під час його двох відвідувань Москви (1517 і 1526 рр.). Всі назви на цій карті наведені в латиниці, причому застосована транскрипція досить безсистемна: російське "ш" передається як у німецькому sch (Schoksna), – "ч" – як у польському cz (Opoczka, Czudin Lac). Цікаво, що назва Білого озера перекладається – Albus Iaco, але назва населеного пункту Білозерська транскрибується – Bieloyesero, тобто зроблено так, як робиться зараз у багатьох випадках традиційного перекладу. Таким чином, сучасні правила обігу з так званими традиційними назвами йдуть своїми коріннями в середньовіччя.

При наявності в будь-якого об'єкта декількох назв автор наводить всі. Наприклад, у нижній течії Волги підписано: "на грецькій мові – Ра, на російській – річка Волга, на татарській Едель".

Нарешті старовинні карті цікаві й тим, що в ряді випадків на них наводяться написи, що дозволять розкрити етимологію назв. Так, на карті Росії й Сибіру, складеній в XVI столітті невідомим автором на основі карт Меркатора, Герберштейна й Дженкінсона, є, наприклад напис *Musta fi.* для р. Міста, *Schenkoria* для міста Шенкурськ. Ці написи підтверджують правильність існуючих етимологій "Мста" з *musta* "чорний, темний", а елемент – Курськ з кур'я "затока, стариця, рукав річки". Вони також свідчать про те, що написання назв на карті свідомо наближено до вихідних форм. Тому можна припускати, що й розміщений на ній підпис *Colmogro* для Холмогорів також відбиває оригінальну форму. Наявність цього варіанту дозволило запропонувати нову етимологію для назви Холмогори, відповідно до якої компонент гори зв'язується з фіно-угорським озерно-річковим терміном.

З об'єднанням руських земель навколо Москви розгорнулася робота зі збору матеріалів і складанню "креслень" окремих областей (Іван IV Грозний в 1552 р. "велів землю виміряти й креслення всій державі

зробити"). І безвісні землеміри зняли внутрішні райони по Волзі, Оці, Камі, Північній Двіні, Печорі й деяким їхнім притокам, а також частину зауральських степів (район Мугоджар) і землі південніше від пониззя Дону й у Прикаспії. Це креслення також не дійшло до нас.

За 30-40 років нагромадився великий картографічний і описовий матеріал, і між 1595 і 1600 рр. (ймовірно остання дата) було складено "Креслення всій Московській державі". Пізніше ця втрачена робота – найбільша карта Русі XVI століття – отримала назву "Великого креслення". Це була дорожня карта, що охоплювала територію з півночі на південь від Льодовитого океану до Чорного моря, із заходу на схід від Фінської затоки до східного схилу Уралу. Назв, що відносяться до європейської частини Росії (без сіл), налічується близько 1340, у тому числі 880 річок, 400 міст і близько 60 озер. Після складання "Велике креслення" часто перебувало "у справі" і сильно постаріло, тому – "зносилось й розвалилось все" [2].

Висновки. Наведені приклади демонструють, що аналіз топонімів найбільш стародавніх карт дає багато цікавих фактів, які дотепер не використовувалися в топоніміці. Для того щоб правильно оцінити й найбільш повно використати топонімічний зміст стародавніх карт, необхідно виконати їх історико-картографічний аналіз. Насамперед потрібно встановити основні джерела, використанні при складанні карти, якщо ж назви даної карти не збігаються з назвами джерела, то варто виявити додаткові матеріали, за якими назви уточнюються.

Таким чином, використовуючи дані науки топоніміки в географічних дослідженнях, отримуємо відомості про минуле, природу, економіку краю, міграції населення, назви давніх племен та народів, які проживали наданій території, їхній побут, світогляд, міфологію.

Важлива топоніміка й тим, що вона є невичерпним джерелом відомостей про суспільно-політичне життя, матеріальну і духовну культуру народу, про особливості його географічного середовища. Тому географічні назви, які органічно вплетені в лексичну систему мови, становлять цінне, а часом і єдине джерело історичного вивчення народу, його мови й культури.

Рецензент – кандидат географічних наук, доцент С. В. Тітова

Література:

1. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі [Текст]. – К., 1985. – Т.І.
2. *Магидович, И.П.* Очерки по истории географических открытий [Текст] / И. П. Магидович, В. И. Магидович – М. : Просвещение, 1982, 1983. – Т.І, Т.ІІ.
3. *Поспелов, Е. М.* Топонимика в картографии [Текст] / Е. М. Поспелов

– М. : Мысль, 1971. – 256 с.

4. Електронна стаття "Топонім" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://znaimo.com.ua/Топонім>.

5. Електронна стаття "Топоним" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// http://ru.wikipedia.org/wiki/Топоним](http://http://ru.wikipedia.org/wiki/Топоним).

6. Portsmouthbookshop [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.portsmouthbookshop.com/world_index.

Т. В. Дудун

ТОПОНИМЫ НА ДРЕВНИХ КАРТАХ

Рассмотрены вопросы исследования географических названий (их этимологий, написания и перевода). Определены этапы создания старинных картографических чертежей.

Ключевые слова: топоним, карта, история, Украина.

T. Dudun

THE PLACE-NAMES ON ANCIENT MAPS

The questions of research of place-names are considered (them etimologiy, writing and translation). The stages of creation of age-old cartographic drafts are certain.

Keywords: place-name, map, history, Ukraine.

Надійшла до редакції 10 жовтня 2012 р.